

V. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar Göçebelerin Batı'ya Doğru Sürüklenişi
III. Bölüm Kumanlar ve Peçenekler*

H. H. Howorth
Çev. Emine DİKMEN**

Özet ***

Tarihin ilk devirlerinden itibaren Türkistan'dan yapılan göçlerle kuzey rotasında ilerleyen Türk halkları, genellikle Karadeniz bozkırları, günümüz Ukrayna sahasının güneyinde varlık göstermişlerdir. Bu kitlelerin büyük bir kısmı buradan daha batıya doğru ilerlerken bir kısmı da bölgenin güçlü unsurları arasında kimliklerini yitirmişlerdir. Bu çalışmada ele alınan boylar ise Peçenekler ve Kumanlardır. Bunların isimleri bilirse de kökenleri konusunda tartışmalar hâlâ devam etmektedir. Hazar, Uz ve Kumanların baskısıyla daha batıya doğru sürüklenen Peçenekler sadece Ruslarla mücadele değil aynı zamanda Avrupa'nın bir nevi şekillenmesinde de önemli bir etkenlerdir. Nitekim bu ulus, Macarları buldukları yerden iterek onların bugünkü yurtlarına yerleşmelerine yol açmıştır. Aynı şekilde Peçenekleri daha batıya doğru uzaklaşmaya zorlayan Kumanlar ise bölgedeki güç dengelerini sarsarak, bölgede zaten azalmakta olan istikrarın tamamen yok olmasına sebebiyet vermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: *Peçenekler, Kumanlar, Macarlar, Ruslar, Bizans İmparatorluğu.*

---

* H. H. Howorth, 'On The Westerly Drifting of Nomades from the Fifth to Nineteenth Century, Part III. The Comans and Petchenegs', *The Journal of the Ethnological Society of London (1869- 1870)*, Vol.2 No.1, 1870, ss. 83- 95.

Bu makale, yazarın dört bölümden oluşan çalışmasının üçüncü kısmıdır.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ ABD, dikmeneminenur@gmail.com. (Makale gönderim tarihi: 11.03.2020; Makale kabul tarihi: 23.05.2020)

*** Bu kısım, asıl metinde olmamasına rağmen okuyuculara kolaylık olması adına çevirmen tarafından eklenmiştir.

On the Westerly of Nomades from the Fifth to Nineteenth Century Part III. The Comans and Petchenegs

Abstract

From the early periods of history, the Turkic peoples, who moved along the northern route with the migrations from Turkistan, often existed in the steppes of the Black Sea, in the south of the present-day Ukrainian field. Some of them moved further west from steppes of Black Sea, while others lost their identity among the powerful constituents of the region. In this article, Petchenegs and Comans which were Turkic nation was reviewed. Although their names are known, discussions about their origins are still ongoing. The Pechenegs, driven further west by the pressure of Khazar, Uz and Comans, were an important factor not only in the struggle against the Russians but also in the shaping of Europe. As a matter of fact, they had driven the Hungarians from their places and led them to settle in their homes today. In the same way, the Comans, driven the Pechenegs further west, shaken the balance of power in the region and caused the complete destruction of the stability, it was just about to dissipate in the region.

Key Words: *Petchenegs, Comans, Hungarians, Russians, Byzantine Empire.*

(Makalenin II. Kısmı *The Journal of the Ethnological Society of London (1869- 1870)*, Vol.2 Sayı: 1’de basılmıştır. ss.378–387)

Şimdi Avrupa etnolojisi ile daha çok bağlantılı bir alanın incelenmesine geri dönelim. Burada daha büyük zorluklar ve karışıklıkla karşılaşacağız. Bazı yaklaşımlarla Türk istilacılarını Jaxartes’in(Sir Derya) güneyinde, Fars yerleşimcilerden ayırabiliyoruz. Onlar, modern bilimin sınıflandırılmasında, insan ırkının iki ayrı bölümüne aittirler. Din, görgü-tutum ve adetler, beden yapısı ve dil, bu

ayırma yardımcı olan özellikler sunar. Sir Derya'nın kuzeyinde, Kırgızların geniş çöllerinde, Küçük Tatarların ve Sibiry'a'nın bozkırlarında çok daha karmaşık koşullarla karşılaşırız. Ayrım, türden ziyade bir derecelendirmedir ve biz bu ayrımları türetirken, aslında zorlukları da çoğaltırız. İran'ın tamamı olarak nitelendirilen Turan, ırk ve devletlerden ziyade hemen hemen birbirine yakın ve ortak geleneklere sahip boy ve ailelerden oluşan bir bütünün ortak ismi olarak kullanılır. Hepsi bitişken tipte bir dil konuşurlar ve biz kendi zamanımızdan uzaklaştıkça onlar birbirlerine daha yakın olurlar; bu sebeple onları bir katı bir şekilde tasnif etmek imkânsız hale gelir. Latham'ın adına büyük saygı duyduğumdan (ve ona saygı duymak için bazı sebeplerim var), onun isimlere ve ayrımlara eklediği yapay ağırlığa ya da onun görüşlerinin icap ettiği bir şekilde, keskin tanımlanmış ırklara inanmam. Ugor, Türk ve Moğol'un etnik değerden daha çok, coğrafi değer olduğuna inanmaktayım. Eğer Ugor adı ile Buz Deniz'i sınırları boyunca zor şartlar altında yaşayan ve yapısal özelliklerini Lâponya'da alan boylar ve Türk adı ile geniş Tatar ve Türkistan düzlüklerinde bir dizi medeniyetlerin öncüsü olan, onlardan güçlü bir soya/bağa erişip ve dil, görgü-gelenek ve fiziki özellik olarak görünüşleri değişen, bir Türk ırkı olan Uygurların bu azametli ırkları kastediliyorsa, ben bu sınıflandırmadan memnunum; ancak bu uç tipler arasında neredeyse her tür ara form, az çok ortak özelliklere sahiptir örneğin, Başkırtların yerli isimleri ve fiziksel biçimleri oldukça Ogur iken, dilleri ise oldukça Türk'tür. Bunu göz önünde bulundurarak herkes, Bizans'ın binlerce çelişkili ifadesini uzlaştırmamanın neredeyse insanüstü zorluğunu anlayabilir ve Arap coğrafyacılarının sıklıkla yaptıkları gözleme dayalı isimlendirmeleri için, bu biraz itici ve davetsiz olan etnolojik araştırma alanında, halâ süregelen karışıklıklar için yeterli sebep bulabilir. Çok azı bunu üstünkörü bir incelemeyle başardı, ben de dostlarımdan daha iyi olduğumu iddia etmiyorum. Ben, onların tecrübelerinden yararlandım ve ulaşılacak her uzmana danıştım, aralarında bilhassa unutulmuş Strahlenberg'i, toplumun etnolojisi ile büyük çalışmaları tercüme etmesi gereken, zahmetli bir işi üstlenen Zeuss'u ve daima hazır bulunan Klaproth'un adlarını belirtme

müsaade edin; bu bulgularla, naçizane eleştiri istediğim için, bağlantılı bir teori vermeye çalıştım.

Öncelikle Moğollar hakkında birkaç söz söylemeliyim. Bilindiği üzere Moğolistan'ın doğusunda asıl Moğollar ve batısında Kalmuklar olmak üzere onlar, coğrafyacılar tarafından iki büyük kola ayrılmışlardır. XVII. yüzyılın başlarında, Avrupalı Kalmukların, kendilerinden önce Nogay ordularının birçoğunu Tobol ve Yayık/Ural arasından sürdüklerinde, Küçük Altay'daki ana ırkından ayrıldıklarını zaten açıklamıştım. Olöt olarak bilinen Altay Kalmukları, kökenlerini Kokonoor ya da Mavi Göl ve Tibet'te bulunan Tangutlardan alır ve ben de bu hadise için tartışmaya herhangi bir sebep görmüyorum. Onların Balkaş Gölü ve Soongaria'daki(Sincan) yerleşimlerinin tarihinin, Cengiz zamanından daha önce olduğuna inanmıyorum ve onların Karakurum Büyük Moğol Hanlığı'nın egemenliği sırasında aşamalı bir şekilde sürüklendiklerine inanmaktayım; onların mevcut bölgeleri, Cengiz'in erken dönem savaşlarında, adı hâlâ Özbek boylarının birinde ve Kırgız boyları arasında yaşayan, bu nedenle Türk olduğu düşünülen Naymanlar tarafından işgal edildi. D'ohnson'un iddia ettiği gibi, Olötlar Keraitlere kadar izlenecekse, bizim bu vaziyet için başka kanıtımız vardır. Zira Cengiz zamanından önce Moğolların batıda, Çinli yazarlarca kırk dokuz bayraklı/sembollü ordular diye nitelendirdiği asıl Moğolların mevcut sınırları ile çevrili olduğunu düşünmekteyim ki bu sınırlar kabaca Thian Shan Nanloo veya Küçük Buhara, Tiyan Shan Pelo veya Soongaria (Sungurya –Sincan)olarak bilinen Çin Türkistanı'nın(Doğu Türkistan) büyük illerinin doğu sınırlarıdır. Moğollar güneydeki Çin Seddi'nden kuzeydeki İrkutsk eyaletine kadar tüm ülkeyi işgal ettiler; Büyük Gobi çölünde dolaştılar ve onların başlıca odaklandıkları yerler, Baykal Gölü çevresindeki bölgeler oldu. Böylece batıya doğru sızdılar. XIII. yüzyılın ortalarında yazan ve onların arasında yaşamış olan Bar Hebraus, batı sınırını Igurri Turcæ ülkesine yerleştirir ve aynı Moğolların Igurri'yi fethettiğini ve onlardan haraç aldığını söyler ki, bu Igurriiler Beşbalık Uygurlarıydı. Daha sonra, onlar Kırgız çöllerini yavaş yavaş kanlarıyla süzdüler ve aynı şeyi Nogay Tatarlarına daha ufak çapta uyguladılar.

Moğolların etnik yakınlıkları hakkında benden bir görüş istenseydi, bunların sadece her iki taraftan komşuları olan Türklerle bir Tunguz karışımının sonucu olduğunu söyleyebilirim, diğer yandan komşuları olan Kalmuklar ve Buryatlar gibi boyların Türk formlarına dönüştüğü gibi onlar da batıda nerdeyse solup gidiyorlardı, öte yandan, aynı şeyi aslen Tatar adının kullanıldığı Baykal boyları aracılığıyla, şüphesiz ikinci olarak dini ve sosyal koşullarını en çok etkiledikleri en fazla akrabalığı olan Tunguzlara, daha da acımasız bir şekilde yapmışlardır.

Kalmukları bertaraf etmeyi başarabildiğimiz, kuzeyde Küçük Altay, güneyde Tibet, doğusunda Gobi çölü ve batıda Büyük Buhara ile sınırlandırılmış Çin Türkistanı'nın(Doğu Türkistan) büyük illeri; verimsiz görünüşlerinden ötürü Büyük Hitay-Çin tarafından ve aşağı/bayağı konumları sebebiyle Araplar tarafından Kara Kathay ya da Siyah Kathay olarak bilinmekteydi.

Kathay adı, Çinli yazarlara göre Leao olarak bilinen Kitanlar veya Khitans'tan türetilmiştir. Kitanlar, 907'den beri Çin'in efendileriydiler. 1125 senesinde, bir Mançu ırkı olan Niu Tche, Kitanların gücünü kırdı ve bir kısmı Kaşgar'ı ele geçirerek oraya yerleşti. Bunlar Çinliler tarafından batı Leao olarak bilinen ve isimlerini Kara Kathay/Hitay'lara veren Kitanlar'dı. Sadece liderleri Kitanlardan oluşmaktaydı, geri kalan askeri yapı ise Cengiz'in ordusu gibi Türklerden oluşmaktaydı. Onlar defalarca Transoxiana'yı(Mâverâünnehir) istila ettiler ve 1171'de Harezmlileri yendiler. Eğer bu hadiseye inanmak gerekirse onların en mühim başarıları Gürcistan'ın işgali idi. Chaitaki olarak adlandırılan, toprakları ise Khaita ya da Kara Khaita olarak bilinen, Kitanların torunları olduklarını iddia eden bu ırk halen mevcut durumda. Bu rivayetin nasıl çürütüleceğini bilmiyorum ve bu belirsiz kabile hakkında daha fazla bilgi için şükran duymalıyım. Bildiğimiz kadarıyla onlar Türktü ve Basianlarla/Pasianlar(?) mücadelede müttefiktiler.

Kitanların gelişinden önce Çin Türkistanı(Doğu Türkistan), başlangıçta Selenga'nın güneyinde yerleşmiş aslen Kao-tche ordasının

bir boyu olan, Çinliler tarafından Hoe-tche¹ olarak bilinen meşhur bir gücün yurduydü. Onların hanı 742'de, Çin İmparatoru tarafından büyük han olarak kabul edildi. 745'te onun imparatorluğu Batı'daki Altay ve İrtiş ve doğu'daki Tunguzların ülkesinin sınırlarına ulaştı. Arapların Kanton'u yaktığı aynı sene olan 758'de, Çin saray meclisinde bu Büyük Han'ın elçisi ile Abbasilerin ikinci halifesi Abdullah el-Mansur'un önceliği arasında bir tartışma vardı.² VIII. yüzyılın sonunda, Hoeitche İmparatorluğu Asya'nın en önemli imparatorluklarından biriydi. Diğerleri arasında, Kırgızlar bunlara bağlı kaldı.

Bu Hoeitche ya da Goeitche, aynı zamanda, adından da anlaşıldığı üzere, Samanilerin Arap fetihleri ile temas halindeydi ve birçoğu, Transoxiana'nın(Mâverâünnehir) sınırlarında Muhammedizm'i benimsedi. Aslında onlar, Nubiyalı coğrafyacı tarafından Odhkos (Okuz/Oğuz), birçok Arap tarafından da Gusses (Guzlar) olarak biliniyordu ki, onların Güney Asya'nın istilacıları olan Gazneliler ve Selçuklular gibi milletlerin asıl nüvesini oluşturan bir Türk ırkı olduğunu biz daha önce uzun ve detaylı bir şekilde yazmıştık. Onların geçmişleri De Guignes tarafından Cha-to (Şato), Mesudi tarafından Tagazgaz (Tokuz-guz) ve Araplar tarafından Bagargar (?) olarak bilinen Uygurların ya da Kaotcari Türkleri'nin bir karışımıydı. Türk kronikleri kendi ırklarını kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırmakta ve her birinin atası olarak isimsiz bir kahramanı bulunmaktadır: bu gruplar Oğuz ve Uygurdur. Türklerdeki bu geleneklere olan inancım diğer ırklara göre çok daha fazladır. Bu durum, pek çok gerçek tarafından doğrulanır; Özbeklerin ve Uygurların dili hemen hemen aynıdır ve bilinen en saf/öz Türk deyimleridir, alışkanlıkları ve gelenekleri de aynıdır.

M. Vambery'nin Uygur edebiyatının kalıntılarını incelemesinin neticelerini sabırsızlıkla beklemekteyim. Şu anda, Cengiz'in de kendi halkına toprağı ekmelerini öğreten Asya'nın tipik bir medeniyeti olan,

¹ Yazar bu ad ile Guzlari kastedmiştir. Ç.n.

² Joseph de Duignes, *Historie Générale Des Huns, Des Turcs, Des Mogols*, Desaint & Saillant, Paris 1756.

ilk Nestûrî misyonerleri arasında olağanüstü bir emek sarf eden çiftçilerin aynı unsurlar olduğu konusunda birleştiğimiz bu adı Uygur adıyla ilişkilendirirken, Arap tüccarların İspanya ve Arabistan'ın ürünlerini Sibiryaya ve Çin'in ürünleri ile değiştirdikleri bilhassa Konam-tcheou(Kanton) şehrinde dolayı toprakları, söz konusu olan bu başarıları Uygurlara bağlarken, bu mahalde Uygurları cesur kardeşleri Hoeitche/Guzlar'le birlikte batıya doğru takip etmeliyiz. Makalemize devam edelim.

Sürekli olarak batıya doğru sürüklenmelerine rağmen Hoeitche veya Guzlar, halâ Çin ile ilişkilerini sürdürmüşler ve yaklaşık 890'a kadar Çinliler onlardan haraç almışlardı. Şimdi ise onlar Sâ mânîlerin iç isyanlarında meşhur olmuşlardı. Buğra Han'ın hâkimiyetinde onlar, 992'de Buhara'yı aldılar; ayrıca Buğra Han Kaşgar, Balasagun, Hotan, Karas ve Çin'e kadar bir ülkeye sahipti. Gürcistan'a kadar ilerledi ve onun halefi İlig İl-Han hem Semerkand hem de Buhara'nın hâkimiydi. 999 senesinde Hoeitceler/Guzlar, Sâ mânî Hanedanlığını ortadan kaldırdılar ancak halâ Çin'e vergi ödediler. Şimdi onların Kitanlarla mücadelelerine ve bu doğu işgalcilerinin önünde dağılmakta olan güçlerine kulak vermeliyiz. Onların İran içlerine doğru gittiklerine dair zaten bir izahat yapmıştım: ancak bu sadece bir kısmının tarihini içermekteydi. Bir diğer kısım, Kırgız Çöl yolunu tutarak Volga'ya doğru yöneldi. Üçüncü kısım ise ana yurtlarında kalarak ve benim de inandığım üzere, atıfta bulunduğum Naymanlar'ın ve batı Çin Türkistanı'nda halâ bulunan çok sayıda Türk ırkının ataları oldular. Timur'un kronikçileri ve diğer yazarlara göre, Hokand Nehrinin³ güneyine ve Kırgız çöllerinde yer edinmiş olan ve onlardan ötürü Deşt-i Jete olarak adlandırılan Jete veya Geteh nüfusun bir kısmının, İslamiyet'e dönmemiş pagan inançlı Türkler olarak kaldığına

³ Yazar burada Sır Derya Nehri'ni ifade etmiştir. Ç.n. Daha fazla ayrıntı için bkz: Annette S. Beveridge, "The Babar-Nama Description of Farghana", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, urnal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press,1910, ss.111–128.

inanıyorum. Timur onlara kendi halkım demiştir.⁴ Bu Jut ve Get terimin çelişkili kökenlerinin, Sikh yıllıkları olup olmadığını bilmiyorum.

Khitan istilasının bazı Hoeitcheleri/Guzları batıya doğru sürdüğünü açıklamıştım: bunların Kırgızların acımasız ve kumlu yaşama alanlarında kalmaları olası değildir ki bunu Arap Mesûdî'nin kayıtlarında buluyoruz, yaklaşık olarak X. Yy. başlarında Türk halkarından olan Guzların ordası Volga'nın (Mesûdî Nites der) doğu kısmında kışlamışlar, Volga(İtil) donunca at sırtında Hazar topraklarını istila etmişlerdir.

Avrupa'nın Doğu sınırı olan Volga, Bizanslılara ve Ruslara, onların yıllıklarında bahsedilen böyle bir istila [bilhassa sadece münferit bir saldırı olması muhtemel olmadığı için] bulmamızı sağlayacak kadar yakındı ve onlara dönersek, kendimizi bu tür bilgilerin uzun bir dizisi arasında buluruz. Her ne zaman Arapların ifadelerinde Guzlar veya Guz terimine rastlasak, Bizans tarafından kullanılmış Uzlar ve Kuman terimlerini görürüz, eski terim daha çok bir belirsizlikle kullanılmış ve bazen Peçenek ismi de buna dâhil edilmiştir. 1070'te Anna Komnena ilk olarak Kuman ismini kullanmıştır. De Guignes ise Kuman sözcüğünü, oldukça dağınık bir etimoloji olan Turcomani/Türkmen'in daha küçük bir versiyonu haline getirir. Bariz bir şekilde bu sözcüğün Persler tarafından Kumestan ülkesi olarak bilinen Kouma ya da Kuma nehrinin adından türediği ve XI. yy'ın sonunda yazan Arap yazar İdrîsî'nin de o bölgeyi Kumanların bölgesi olarak adlandırarak ülkelerine el- Kumanya dediği bilinmektedir.⁵

Bu sebeple Kumanlar, Guz tarihinin izlenmesinde küçük bir değere sahiptir; bu sadece onların vaziyetlerine dair tanıtıcı bir çıkarım sağlar. Rus kronikçisi Nikon, onlardan Kumani daha doğrusu Plowtzy olarak bahseder. Schlözer'in aktardığı bir başka yazar ise 'Cumani yani Plowtzi' der. Kumanların Bizans İmparatorluğu'na yaptıkları istilalardan

⁴ The Mulfazat Timur or Autobiografial Memoirs of The Moghul Emperor Timur adlı eserde 'Jeteş' adının yerine zaman zaman Özbek adı kullanılmıştır. Ç.n. Bkz.: The Mulfazat Timur or Autobiografial Memoirs of The Moghul Emperor Timur, İng. Tr. Major Charles Stewart, Holborn 1830. s.9.

⁵ Julius Von Klaproth, *Travels in the Caucasus and Georgia*, Dublin 1814, s.155.

biri anlatılırken, Bizans yazarlarının onlara Kumani dediği yerde, Nestor onlara Polowtzi der. Böylece biz Bizanslıların kullandığı Kuman adını, XI. ve XII. yy'da yazılan Rus yıllıklarında ünlenen Polowtzki adıyla tanımlamaktayız. Polowtzki sözcüğü sadece 'bozkır-insanı' manasına gelmektedir. 1253 senesi hakkında yazan Rubruquis, "burada (şimdiki Nogay bozkırında) Komani/Kuman toplulukları yaşar ve sürülerini beslerler; kendilerini Capchat/Kıpçak olarak adlandırırılar; Almanlara göre, onlar Walani ve onların ülkeleri de Walania olarak bilinir." der. Burada, halâ Özbek ve Nogay toplulukları tarafından kullanılmakta olan bu isim, toprakları içerisinde Kaptchak şehri ve Kaptchi gölü bulunan Kırgızların kalabalık orta grubu tarafından da kullanılmış, açık bir şekilde, meşhur bir lider/başbuğ tarafından ad olarak alınıp kabul edilmiş, bizim de daha önce bahsettiğimiz Moğol kağanı Batu Kağan tarafından kabul edilmiş olan Kumanların yerli ismi bulunmaktadır çünkü Özbek tarihinde üç ya da dört kez bahsi geçen Kaptchak isminin başbuğ ismi olarak kullanıldığına şahit oluyoruz. Volga(İtil) ve Ural(Yayık) Nehirleri arasındaki düzlüğün, tıpkı daha sonrasında Nogay lideri Bereke'den dolayı Deşt-i Bereke olarak adlandırıldığı üzere, o dönemde Deşt-i Kıpçak olarak bilinmekteydi. Burada ihtiyaç duyulması halinde, Kuman'ları Özbeklerle aynı soya kadar takip edebileceğimize dair başka bir kanıtımız daha var. Kumanları, bilinen herhangi bir Alman tanımlamasıyla izah etmek kolay değildir. Ancak Latham'a göre, Volhnia eyaleti adını Kumanlardan almıştı. Fakat Kumanların isimleri, onların istilalarından çok daha önce var olduğu için bu iddia edilen düşüncenin olması, çok zordur. Zeus ise buna Falawa örneğini verir ve bunun Polouci/polowtzci'nin (bozkır insanı) bir şekli olduğunu söyler. Dahası Falon, 'Valni, Valewe, Valwen ve Walmoen' formlarını da ekler. Zeuss'un haklılığına dair çok az şüphe vardır.

Birçok yazar tarafından Kumanlar, tipik Türk ordalarının tükettiği çiğ etle beslenen, kısırak sütü ve kanı içen zalim ırklar olarak tasvir edilmektedir.

Elde toplanmış bu kanıtlara, bütün ölçütlerin en iyisi olan dil tahlilini de ekleyebiliriz. Rubruquis bize, Jugurri dilinin (yani Uygurların) Türk ve Kuman dillerinin aslı ve kökü olduğunu söyler. Cenevizliler, Karadeniz

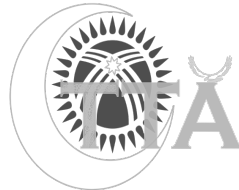

bozkırlarına yerleşen Türklerin dilini (yani Kumanların) Ugaresca (yani Uygurca) olarak adlandırdılar. İleride bahsedeceğimiz üzere Kumanlar, Moğollar tarafından yurtlarından kovulduklarında Macaristan'a kaçtılar. Burada hâlâ onların torunları mevcuttur: dillerini unutup, Macarca'yı kabul etmelerine rağmen, çok yakın zamana kadar, *Rabb'in Dua'sında* kendi dillerinde birkaç nüsha korunmuştur. Son olarak, Klaproth, Venedik'teki St. Mark kütüphanesinde keşfetmiş olduğu Farsça ve Kumanca sözcüklerin oldukça ayrıntılı bir analizini yayınladı. Bu kalıntıların hepsi tamamen Türk'tür.

Bizanslılar, Kumanların ya da Kıpçakların ilk gelişini, onların Peçenekleri Ural ya da Yayık ve Volga(İtil) arasındaki bölgeden sürmüş oldukları 894- 899 yıllarına yerleştirirler. Ruslar ise knezleri Wolodar'ın Rusya'yı işgal ettiği Vladimir döneminde 996'da Polowzi'den ilk defa bahsederler. Fakat sonrasında Ruslar, onları yenilgiye uğratarak başbuğlarını öldürdü. Kumanların korkutucu yıkımlarından daha fazla olan Rus tarihinde, o tarihten 1299'a kadar Kumanların son defa Rus kroniklerinde ortaya çıkmaları, o dönemdeki zavallı Rus knezlerinin hâkimiyet mücadeleleri yüzünden Kumanların davet edilmesi ve onların knezlere yardım etmeleriydi. Kumanların Peçeneklerle olan erken dönemdeki mücadelelerine baktığımızda onları, Hazarlarla müttefik halinde görmekteyiz. İlk olarak Hazarlarla Kumanlar, Peçenekleri Don(Ten) Nehrinin ötesine sürmüşlerdir. Bununla birlikte ikinci grubun bir kısmı Ural(Yayık) ve Volga(İtil) arasındaki çöllerde yaşamaya devam etti; geri kalanlar aşamalı olarak batıya doğru Macaristan içlerine ve savunmasız Bizans İmparatorluğu'nun topraklarına doğru yığıldı ve Rubruquis ile Plano Carpino tarafından konumlandırılan Kumanlar, yavaş yavaş Euxine⁶ ve Kafkasya'nın kuzeyindeki ülkeyi ele geçirdi. Bir önceki yazar Kırım'ın kuzeyindeki Nogay Bozkırını şöyle anlatıyor: "Bütün bu düzlük, Tatarların istilasından önce, Kumanların yurduydü, Tatar istilası üzerine çok sayıda Kuman deniz kıyısına doğru kaçtı. Kumanlar tarafından yurt haline getirilen, Tuna'dan Tanais'e kadar olan tüm ülke, çok iyi ve hızlı

---

⁶ Karadeniz'in Grekçe adı. Ç.n.

at binicileri olan Tatarlar için bile iki aylık bir yolculuktu. Sınırları Tanais'in ötesine uzandığı Edil (İtil)'e kadar olan iki nehir arası bölgede bile yolculuk on gün sürmekteydi." Viyana'da imparatorluk kütüphanesine ait 1318 yılına ait eski bir haritada Azof/Azak Denizinin kuzeyi olan saha Comania/Kumanya ya da Chumania olarak gösterilmektedir. Bu bölgede Rubruquis, Kuman stilinde görkemli mezar taşlarından, piramit ve sütunlardan, her biri bardak tutan kaba figürlerden bahseder. O kalıntıların halâ mevcut olduğunu söyleyen Klaproth, onların Kumanlar tarafından yapıldıklarından şüphelenmektedir. Aynı bölgedeki benzer yapıların, kesin olarak Romalıların da belirttiği üzere Hunlar tarafından yapılmış olabileceği söylenmektedir. Moğolların bölgeye gelişi, Kuman gücünü kırmıştır. Moğol öncü kuvvetlerinin Kafkasya içinden geçmeye mecbur kalması üzerine, onlar müttefik bir Kuman ve Alan ordusu tarafından karşılandılar. Her zaman yaptıkları gibi mücadeleye entrikalarla başladıklarından, Kumanları kendilerinin (Moğol) aynı kandan gelen kardeşler olduklarını iddia ederek onları ittifaktan ayırmışlardı ki Moğollar, Alanları kendilerinden saymayarak onları reddetmişlerdi. Bu ise, Kumanların etnik yakınlıklarının bir başka kanıtıdır; çünkü Batu Han'ın ordusunun neredeyse tamamen Türklere oluştuğunu biliyoruz. Alanları ayrı bir şekilde yenilgiye uğratan Moğollar, kollarını münasip bir ihanetle Kumanlar üzerine uzatmışlardı. Bir başka hadisede, Kuman ve Ruslar müttefik olduklarında, onlar aynı politikayı daha abartılı bir ifadeyle deneyip, Rusların asil, bağımsız bir halk iken Kumanların onların eski köleleri olduğunu söylediler, fakat başarılı olamadılar. Kumanların, Rusların ve Alanların çeşitli ittifakları çok az işe yaradı. Moğol akışı temizlendi ancak Kumanlar ayrı bir ulus olarak, (başkentleri Soldaya idi) bir daha Nogay bozkırlarında duyulmadı. Onlardan birçoğu Moğollar tarafından Selahaddin'in ailesine köle olarak satıldı, bu sayede Kumanlar Memlüklerin nüvesini oluşturdu, hatta Bibars ya da Biberdi/ Baybars adındaki biri, Mısır'ın sultanı olarak 1261'de Bizans İmparatoruyla anlaşma imzaladı. Gelin görün ki Kumanların birçoğu, daha önceki göçebelerin yaptığı gibi Macar ovalarına doğru onların talihsiz adımlarını takip etti, bölgenin yerleşik halkı ile büyük çatışmalar yaşadılar ki bunlardan ikisi 1070 ve 1089

senesinde vukuu buldu; Salomo ve Ladislav Macarları tarafından Kumanlar, büyük bir yenilgiye uğratıldılar.⁷Çok sayıda Kuman Macaristan'a yerleşti. Bölge insanların büyük ve küçük Kumanlar olarak bildiği, ilki nehrin sağ kısmında, sonraki ise sol kısımda yer alan Tisa nehir bölgesinin orta kısmında bulunan Kunság adlı bölge hâlâ mevcuttur. 1410'da Hıristiyanlığa çevrildiler ve aynı yüzyılda onlar okçuluk ve duvarcılık işleriyle ilgilenmeye başladılar (Macaristan'ın Jászság bölgesinde). Dillerini unutmuş bir şekilde halâ 112,000 sayıda bağımsız insan mevcuttur. Klapproth'a göre, onu en son anlayabilen, 1770 yılında ölen Varro adında bir adamdı. Daha önce de belirttiğim gibi, onların kalıntıları korunmuş ve açıkça Türk olduğu kanıtlanmıştır.

Kıpçak Moğol İmparatorluğu'nun Kuman kalıntıları üzerine kurulması Kuman ırkını tamamen ortadan kaldırmamıştı. Kuman adı kaybolup gitse de Kıpçak adı istilacılar tarafından alınarak kabul edildi ve büyük sayıda gerçek Kıpçak veya Kuman, Moğol hâkimiyeti altında bozkırda kalarak Kaptchak adıyla bilinen oldukça mühim bir konumda çeşitli Nogay ordalarının nüvesini oluşturmuştur. Nogay adı, Besarabya'dan Kuma'ya kadar uzanan kabilelerin çoğu için kullanılır. İnanıyorum ki bunların çoğunun soyları Kumanlar arasında kökleşmiş ve tartışmasız bir şekilde az bir Moğol kanı ve aynı bozkırda bir önceki istilacıların kaniyle daha büyük ölçekte karışmıştı. Ana unsurları, İran'ın daha önceden uğradığı Türkmen istilalarında mevcut olan unsurlarla aynıdır; yani Türkmenlerin güney kısım dalgasını oluşturan, aynı batı dalgası Guzlardı. Böyle bir taşkın Türkistan'daki Hoeitche/Guz imparatorluğunun dağılmasına da sebep oldu.

Kumanların etnolojisini açığa kavuşturduğumuza göre, daha önce yerlerinden sürülmüş olan Peçeneklerin etnolojisini incelemek vaziyetindeyiz.

Kumanların istilasından önce Volga'nın batı kısımları, Hazarlar ve Peçenekler tarafından ele geçirilmişti. Oldukça eski ve ilginç bir ırk olan Peçenekler, yazar Mesûdî'nin de söylemiyle Hazar topraklarına ve

---

⁷ Kaspar Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, Lentner, München 1837.

oldukça uzun bir süre ile geniş bir sahaya isimlerini vermişlerdir. Peçenekler daimi olarak Hazarlarla mücadele eden ancak yakın tarihli bir kökendir. Daha önceki Kuman istilalarında olduğu gibi Kumaları, Peçeneklere karşı Hazarlar ile ittifak halinde görüyoruz. O halde Peçenekler kimlerdi? Zeus, onların adlarına dair çeşitli eş kelimeler verir: onlar, Konstantin Porphyrogenitus tarafından Patzinakitai, batılı yazarlar tarafından Pecenatici, Pizenaci, Pincenates, Pecinei, Petinei ve Postinagi, batılı Slavlar tarafından Peczenjezi ve Macarlar tarafından ise Bisseni olarak bilinmektedirler. Onların adı İbnu'l-Verdi'de Behnakye olarak geçmekte ve Rus kroniklerinde ise Drewenses (yani oduncu/ormancı/ormanda yaşayan drew ya da derew, odun/ağaç) olarak yer almaktadır.

Strahlenberg, Peçeneklerin siminin Petsch ya da Pietsch'den türediği, tam tercümesi 'Hund' yani 'köpek' yorumuyla da onları Hunlara bağlamak gibi zekice bir öneriye sahiptir. Latham ise, Tuna Nehri'nde bir adacık olan Peuke olarak bilinen yerin Peucini kelimesiyle aynı olabileceğini öne sürmektedir. Fakat Romalı Peucini ile Peçenekler arasında herhangi bir kan bağı bulunmamaktadır, ancak Latham, bunun Anglo-Saxon ırkının Briton istilacılarının adını kabul ettikleri gibi bu ismin de onlar tarafından kabul edilmiş olabileceğini öne sürer.

Ben bu etimolojilerin hiçbirini kabul edemem. Klaproth, Kazak/Kozak olan Jermak/Yermak'ların Tawada'daki Sibiryaya Tatarlarına saldırdığında ve *Patschenka* bölgesinde bir araya geldiklerinde, *Petscheneg* adında bir liderin öldürülenler arasında olduğunu söylemektedir. Bu da bu adın, Tuna Peçenekleriyle sınırlı olmadığını, Kıpçak ve Özbek gibi bir saygınlığı ifade eden aile unvanı olduğunu, çok ta uzak olmayan bir tarihte bir şekilde ve bir sebeple bütün ırk tarafından kabul görme potansiyelinin çok daha yüksek olduğunu göstermektedir; Konstantin Porphyrogenitus bize onların daha önceden 'cesaret' manasına gelen Kangar ya da Kankar olarak adlandırıldığını söyler. *Patschenka* bize özel bir sahanın adımı gibi görünüyor. Snorro Sturleson, Peçeneklerden *Pezina* Vollhr olarak bahseder. Rus Svyatoslav'ın *Patschenka* yargısında infaz edildiği söylenir. O zaman *Patschenka* neresiydi?

Arap coğrafyacı Şerif İdrîsî, Bedschenay/Peçenek ülkesinden bahsediyor ve onu yedinci iklimin yedinci kısmına Bassdhirt (Bashkiria)/Başkır'tlarla bitişik olarak konumlandırıyor. İdrîsî, bu yerin çok büyük olmadığını, Türk ırklarının birçok sakini barındıran Banamuni'den daha büyük bir şehre sahip olup olmadıklarını, Ruslarla ve Bizanslılarla mücadeleye devam edip etmediklerini bilmediğini söylüyor. Bu eksik yetersiz malzemelerle kesin bir fikir söylemek imkânsız olurdu. Peçeneklerin, Macarlar tarafından bilinen isminin Bessarabia/Besarabya'daki Besse hecesinin kökenini oluşturduğu söyleniyor. Aynı zamanda Trakya kabilelerinden birine Bessi ya da Bissi denilmesi de oldukça ilginç bir tesadüftür.

Daha önce kendisinden alıntı yapılan İmparator Konstantin'in ifadesinde, daha verimli etimolojilere rastlıyoruz. Kangar adı, Carpino'nun Kangite'lerinden, Curses ve Changle göçerlerinden başkası olamaz, Candalis Cengiz zamanında Ural bozkırlarında oldukça ünlüydü, bu isim Klaproth tarafından onların icadı olan ve tekerlekli arabaları kullandıklarından dolayı 'kanek' yani tekerlek manasına gelen kelimeden türetilmiştir. Strahlenberg'in, kendi zamanında doğu Volga bölgesinde bulunduğu *Talmasata* ismi mukayese edildiğinde, Konstantin'in bize aktardığı Peçenek boylarından birinin adı olan Tamlat karşımıza çıkar ki, bu da Peçeneklerin kimliğine dair başka bir kanıttır.

Peçeneklerin etnik akrabaları yeterince açıktır. Nikon kroniği onları Torkmen, Tortozy ve Kumanilerle ilişkilendirir. İbnü'l-Verdi onların Türk olduğunu söyler. Anna Komnene ise, Peçeneklerin Kumanlarla aynı dili konuştuklarını söyler. Bizanslılar Peçenekleri ve Kumanları, ortak Uz adı altında kullanarak sürekli karıştırırlar. Bütün bu gerçekler, daha az Türk ve inanıyorum ki daha fazla yabancı unsurla karışmış olan Peçeneklerin, daha önceki istilacı Uzların üyesi olan tamamen bir Türk grubu olduğunu doğrulamaktadır. Önceki yurtları Ural Dağlarının eteklerinde yer almaktaydı ve ben onların dili Türkçe, ancak kanı karışmış olan Bashkir/Başkır'tlarla çok yakından ilgili olduğuna inanıyorum. Baschkir adı Macarların Besi ve Biseni karşılaştırmalarını akla getirir ve eğer Baschkirlerin ismi, Peçenek ya da Kangarlardan

türemeydiyse başka hangi kaynaktan türediğine dair benim bilgim bulunmamaktadır. Kanglı veya Cocalis/Kangarlar Volga'nın diğer tarafında Hoeitche/Guzların eski hasımlarıydı. Ardından gelenlerin gücü iyice artınca, Cocalis/Kangarlar batıya doğru göçe zorlandı ya da göç etti: ben onların Pascatir ya da Baschkir topraklarının sakinlerini yerinden ederek onların Macaristan'a göç etmesine sebep olduğuna; ayrıca Khazar/Hazarların gücünü kırarak onların çoğunu Macaristan'a sürdüklerine inanıyorum. Peçenekler boş toprakları işgal ederek yavaş yavaş batıya doğru, Ukrayna ormanlarını baskı altına aldılar bu sebeple onlar, Kiev Ruslarını ve Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarını ağır bir sarsıntıya uğrattılar. Kumanlarla birlikte onlar, çiğ etle beslenen, sürülerinin çiğ süt ve kanını içen zalim bir ırk olarak tarif edilir; ayrıca hem mevcut sayı hem de görünüş olarak Kumanlardan daha bayağı bir ırk oldukları ve Kumanlardan farklı giysiler giydikleri bize aktarılmıştır. Igor'un öldüğü ve gömüldüğü höyükle ünlenen Peçeneklerin ana yerleşim yeri Tetera nehri üzerinde Nowopolci olarak ta bilinen Korosten ya da Kourosteszov'dur (yani kabuktan/ağaç kabuğu duvarı). Onların yerleşim yerlerinden bir diğeri, Oleg'in öldürüldüğü Ovroutsche'dir.⁸ Peçeneklerin, çadırlarda yaşadığı, sekiz kabilesinin(urugun) her birinin ayrı bir başbuğu/lideri olduğu ve bu kabilelerin kendilerinin kırk küçük kabileye ayrıldıkları söylenmiştir. İmparator Konstantin tarafından bildirilen bu sekiz kabilenin isimleri Ertem, Tzur, Gyla, Culpée, Charoboé, Tamlat, Chapon ve Tzopon'dur⁹. Onlar ele geçirdikleri yerleri, dördü Hazarlar ve Ruslar arasında Dnieper'in(Özi) doğusunda ve diğer dördü Dnieper'in(Özi) batısında Moldova, Transilvanya, Bug(Aksu) üzerinde ve Kiev'e komşu olarak sekiz il'e bölmüşlerdi. Aynı yazar Peçeneklerin ilk gelişini, kendi zamanından elli sene öncesine, yani M.S. 862 senesine yerleştirir. Yaklaşık 908'lerde yaşamış olan Rhegnion ise onlar için 889 tarihini

⁸ Stanislaw Siestrzencewicz Bohusz, *Recherches historiques sur l'Origine des Sarmates*, & c., 3. xxxi., De L'imprimerie De Pluchart Et Comp, St. Petersburg 1812, s.532.

⁹ Ertem: Ertim, Erdem; Tzur:Çor; Gyla:Yula; Culpée:Külbey; Charoboé: Karabay; Tamlat: Tolmaç; Chapon: Kapan; Tzopon: Çoban. Ç.n. Bkz: İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, syf.180.

verir. Nestor ise onların Rusya'ya ilk gelişini 915 senesi olarak belirtir ve kroniğinin sayfalarında Peçeneklerin ismi sık sık geçer. 945 senesinde Peçenekler Igor'u öldürdüler ve 968'de ise Kiev'i kuşattılar. Ruslarla ittifak halinde Bizans İmparatorluğu'na sürekli baskınlar gerçekleştirdiler. Ruslar, Peçeneklerden öküz koyun ve at satın alıyorlardı, çünkü bu hayvanların yetiştiriciliği Rusya'da yapılmamaktaydı. Rusların elinde de kehribar için Baltık sahilleri ve doğudaki ürünler için Novgorod ticaret akışı bulunmaktaydı. Bu yerlerden Kumanlar tarafından Peçeneklerin bazıları Besarabya'ya, bazıları ise Macaristan içlerine doğru sürüldü; Macar kralları onlardan *Theutonicî'nin* sınır bölgelerinde sınır muhafızları olarak yararlandı; diğer kalanlar ise Kumanlarla kaynaşarak Nogayların atalarını oluşturdular. Daha önce de ilişkilendirdiğim üzere, Nogayların batı kısmındaki ordası hâlâ Budzuch olarak adlandırılırken, Kangarların bölünmesiyle doğudakilerden biri, Mangur adını korumaktadır. Büyük göçleri sırasında Volga'nın diğer tarafında kalan Peçeneklerin, Kafkaslar ve Aral arasında gezinen Karakalpaklar ya da Siyah başlıklılar olarak bilinen Türkmenlerin ataları olduğunu düşünmekteyim. Son olarak Gürcüler tarafından Bassiani adıyla bilinen Peçeneklerin, Kafkasya'da halâ mevcut olan çeşitli Türk boylarında izlerini sürmekteyim. Klaproth, onların atalarının daha önceden Kama ile Don'a kadar bozkırlarda yaşadıklarını, ana yerleşim yerlerinin Madshar'ın kalıntılarında betimlenen Ckirck Madshar adlı yer olduğunu ifade eder. Bütün bu kalıntıların tamamen Türk biçiminde olduğunu ispat etmiştir. "Hicretin ikinci yüzyılının başlarında (ya da hesaplara göre XIV. yy'ın sonlarında), komşularıyla sürekli düşmanlık yaşayan onların birkaç başbuğu, aralarında buldukları boy tarafından kovulmuşlar, Büyük Kabardaah'a çekilmişlerdir. Daha onların sonra Tscherkessians/Çerkesler tarafından sürülmeleri ve bağımsız boylara bölünmeleri sebebiyle, bozuk alışkanlıklarını düzeltmek için en yüksek dağlara Kuban, Baksan ve Tschegem'in/Çegem kaynaklarına çekilmeleri gerekiyordu; bir kısmı Malka'da hâlâ meskûndur ve daha sonra Tscherek/Çerek'in kaynaklarına geçene kadar oradan bir yere ayrılmamışlardır, bu yüzden şimdiye kadar Malkar veya Balkar adı korunmuştur." Bassiani/Peçenek adı altında yer almayan

Ckaratschai/Karaçay olarak bilinen Kafkasya'nın diğer Türkleri, benzer an'anelere sahiptir ve onlar da Çerkezler tarafından Madshar'dan, dağların içine doğru sürülmüşlerdir. Bütün bu Türklerin dilleri Nogaylara çok benzemektedir; onların Kangarlar'ın birer parçası olup, bağımsız bir kısmının bir çeşidi olduğuna ve onların kökenlerine dayandığına dair bir an için bile şüphe duymamaktayım.

Netice olarak, Peçenek ve Kuman bu kardeş ırkların, ikiz istilalarının etkilerini etnolojik olarak inceleyeceğim. İlk başta onları, Avrupa'yı işgal etmiş olan ilk Türkler olarak gösterebileceğimize inanıyorum. Türk başbuğlarının daha önceki istilacıların ordularına önderlik etmiş olabileceklerini inkâr etmiyorum; ancak Dr. Latham'ın ve diğer bütün yetkin kişilerin kanaatlerinin aksine, bundan önceki ırkların herhangi birinin Türkî özelliklerini reddediyorum. Nogay bozkırlarının daha önceki sakinleri olan Hazarlar ve Alanlar, bence tamamen farklı ırklardı; etnolojik ayırım için malzemeler Fraehn, Vivien, St. Martin ve D'Ohsson tarafından özenle toplanmıştır, ancak bildiğim kadarıyla bunların hiçbiri sorunu çözmemiştir.

Eğer bu ırklar Avrupa'yı ele geçiren ilk Türklerse, bundan M. Vambery'nin Macarları, Ouigours/Uygurlara ve diğer Türk kabilelerine kadar izlemeye çalışırken, yalnızca kısmen haklı olduğu sonucu çıkmaktadır. Macaristan'daki tek Türkler Kangar, Peçenek, Kuman ve Osmanlı kalıntılarıdır; onlar belki de Normanların İngilizleri etkilediği gibi mevcut nüfusu çok yüzeysel surette etkilemişlerdir. Bu yüzeysel tabakanın incelenmesi, İran sınırındaki Türkmen ordularını ve Uygur edebiyatının kalıntılarını dikkatli bir eleştirmekten daha faydalı bir şekilde yapılamaz; bu çok büyük bir ilgi meselesidir. Ancak Macar ulusunun büyük bir kısmını ve özdeyişlerini köken ve ana yurdu gibi unsurlara bağlamaya kalkışırsak, etnolojimizde bu bir delilik olur. Hazar'ın Kuzey ve Doğu sınırlarına varışlarından Moğolların devrilmesine kadar, Türk göçebelerinin haşinliği ve verdiği kargaşalar ne olursa olsun, Kırım şehriden Harezmi veya Khiva (Hive) şehrine kadar sürekli gelip giden kervanlarda onların, Avrupa ile İran ve Hint sınırı arasındaki başlıca tacirler olduklarını asla unutmamalıyız. Onların kendi kültürlerinden çok daha gelişmiş bir kültüre ulaştıklarına, ancak

Türk ordalarının gereksiz yere kötülendiğine inanıyorum. Kırım Tatarları hiçbir çeşidi olmayan kalıntılara sahiptir. Hem Tatarların hem de onların kalıntılarının hızla yok edildiği hüznü bir gerçektir. Hatta Besarabya'da onlardan hiç iz kalmamıştır. Binlerce kişi şu an Kırım'dan sürülmektedir ve eğer biz, bu azalan ırkı inceleyeceksek Kuban'ın çöllerine gitmeliyiz. Netice de atasözü doğrudur, Rusları kazıdığınızda Tatarlarla karşılaşırız ve Ukrayna'nın sınırlarında sadece Kumanların ve Drewensian/Peçeneklerin topuk izleriyle açıklayabileceğimiz çok daha fazla şey bulabiliriz.

Kaynakça

BOHUSZ, S., *Recherches historiques sur l'Origine des Sarmates*, & c., 3. xxxi., De L'imprimerie De Pluchart Et Comp, St. Petersburg 1812.

BEVERIDGE, Annette S., "The Babar-Nama Description of Farghana", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, urnal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, 1910, s.111-128.

DUIGNES, Joseph de, *Historie Générale Des Huns, Des Turcs, Des Mogols*, Desaint & Saillant, Paris 1756.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

KLAPROTH, Julius Von, *Travels in The Caucasus and Georgia*, Dublin 1814.

The Mulfazat Timur or Autobiografial Memoirs of The Moghul Emperor Timur, İng. Tr. Major Charles Stewart, Holborn 1830.

ZEUSS, Kaspar, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, Lentner, München 1837.

